

तत्त्वपुरुषाष्टकस्य-एकं दार्शनिक-साहित्यिक-समीक्षणम्

Document Information

Text title : Tattvapurushashtakam samIkShaNasahitam

File name : tattvapuruShAShTakamsamIkShaNam.itx

Category : vishhnu, viShNu, article, pradiptakumArananda, aShTaka, misc, krishna

Location : doc_vishhnu

Author : (Copyright) Pradipta Kumar Nanda, Kendrapara, Orissa pknanda65 at gmail.com

Transliterated by : Pradipta Kumar Nanda pknanda65 at gmail.com

Proofread by : Pradipta Kumar Nanda

Acknowledge-Permission: (Copyright) Pradipta Kumar Nanda

Latest update : August 21, 2026

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

August 21, 2026

sanskritdocuments.org

तत्त्वपुरुषाष्टकस्य-एकं दार्शनिक-साहित्यिक-समीक्षणम्

प्रस्तावना

प्रो। प्रदीप्तकुमारनन्देन विरचितं “तत्त्वपुरुषाष्टकम्” भगवतः श्रीजगन्नाथस्य तात्त्विकं, आध्यात्मिकं, भक्तिपरकं च स्वरूपं प्रकाशयति । अस्मिन् स्तोत्रे श्रीजगन्नाथः केवलं विष्णुरूपेण वा कृष्णरूपेण वा न निरूपितः, अपितु पुरुषोत्तमः, दारुब्रह्म, वेदान्तवेद्यः, ब्रह्मस्वरूपः, समस्तदर्शनसमन्वितः परमपुरुषः इति बहुमुखेन प्रतिपादितः ।

अस्याष्टकस्य विशेषता तु न केवलं भगवद्भक्तिः, अपि तु तत्त्वचिन्तनस्य, पुरीक्षेत्रस्य सांस्कृतिकवैशिष्ट्यस्य, जगन्नाथीयपरम्परायाः, वैष्णव-शाक्त-शैव-सर्वदर्शनसमन्वयस्य च सुन्दरः समन्वयः अस्ति ।

प्रत्येकस्य श्लोकस्य अन्ते प्रयुक्तं-

“सज्जीभूतसपक्षतत्त्वपुरुषे राजीवनेत्रे मनः ॥ ”

इति ध्रुवपदं सम्पूर्णस्य काव्यस्य दार्शनिकं केन्द्रबिन्दुं निर्माति । कविः स्वमनः कमलनयनस्य तत्त्वपुरुषस्य चरणयोः स्थिरीकर्तुमिच्छति ।

१. प्रथमश्लोकस्य दार्शनिकसमीक्षणम्

आजीवे यदि दुर्गतिः प्रविधिना याजिश्च नीलाचले

व्याजी मा भव वासुदेव भगवन् वाजीव कार्यं चर ।

राजीभूतसमस्तदर्शनपुरे चाब्जौ चिरं सुन्दरे

सज्जीभूतसपक्षतत्त्वपुरुषे राजीवनेत्रे मनः ॥

प्रथमश्लोके कविना मानवीयजीवनस्य दुर्गतिः, कर्मविधानम्, नीलाचलस्य पावनता च सूचिता ।

“वासुदेव” इति सम्बोधनं भगवन्तं श्रीकृष्ण-विष्णुतत्त्वेन सह सम्बध्नाति ।

अत्र “समस्तदर्शनपुरे” इति पदं विशेषतया विचारणीयम् । जगन्नाथपुरी केवलं तीर्थक्षेत्रं न, अपितु विविधभारतीयदर्शनानां समन्वयभूमिरिव कविना कल्पिता । वैष्णवमतं, शाक्तमतं,

शैवमतं, बौद्ध-जैनपरम्परा, वेदान्तः इत्यादीनां विविधदृष्टीनां मध्ये जगन्नाथतत्त्वं एकं व्यापकं समन्वयकेन्द्रत्वेन प्रतिभाति ।

अतः अस्य श्लोकस्य मूलभावः-अनेकदर्शनानां मध्ये एकस्य परमसत्यस्य अन्वेषणम् इति ।

२. द्वितीयश्लोकस्य दार्शनिकसमीक्षणम्

कुद्धो मा भव हे विशुद्धहृदय प्रेमाम्बुधाराधर
वृद्धोऽहं घनघोरदुःखजलधौ रुद्धीकृतो मानवः ।
शुद्धीभावरसावलौ निजसुखे बद्धो महादारवे
सज्जीभूतसपक्षतत्त्वपुरुषे राजीवनेत्रे मनः ॥

अस्मिन् श्लोके जीवस्य संसारदुःखानुभवः तथा भगवतः करुणामयस्वरूपं प्रतिपाद्यते ।
कविः स्वात्मानं “घनघोरदुःखजलधौ रुद्धीकृतः मानवः” इति वर्णयति । अयं संसारसागरस्य
रूपकप्रयोगः ।

भगवान् तु-

“प्रेमाम्बुधाराधरः”

इति विशेषितः । सः प्रेमरूपामृतधारां वहति । अतः जीवस्य दुःखस्य प्रतिपक्षरूपेण भगवतः
प्रेमस्वरूपं प्रतिष्ठाप्यते ।

“शुद्धीभावः”, “निजसुखः” इत्यादिपदानि आत्मशुद्धेः तथा परमसुखस्य द्योतकानि । अत्र
भक्तिमार्गस्य अन्तिमं फलम् आत्मशुद्धिः तथा भगवत्सान्निध्यजनितं परमानन्दं मन्यते ।

३. तृतीयश्लोकस्य दार्शनिकसमीक्षणम्

जीवी तत्पदपङ्कजामृतसुखे सेवी कलावामने
देवीदक्षिणकालिकाप्रियतनौ धावी सदा शारदे ।
भावी श्रीहरिकीर्तनेऽतिनिपुणे आभीरवामाप्रिये
सज्जीभूतसपक्षतत्त्वपुरुषे राजीवनेत्रे मनः ॥

अयं श्लोकः सम्पूर्णाष्टके विशेषदार्शनिकमहत्त्वं वहति । अत्र एकस्मिन्नेव पद्ये हरिः, वामनः,
दक्षिणकालिका, शारदा, हरिकीर्तनम् इत्यादीनां निर्देशः दृश्यते ।

अतः कविना भगवत्तत्त्वं एकस्य सम्प्रदायस्य परिसरे न सीमितम् । शक्ति, विष्णु, सरस्वती तथा
भक्तिमार्गाः परस्परं सम्बद्धाः इति भावः प्रकाश्यते ।

विशेषतः-

“देवीदक्षिणकालिकाप्रियतनौ”

इत्यनेन शाक्ततत्त्वस्य, तथा-

“श्रीहरिकीर्तने”

इत्यनेन वैष्णवभक्तेः समन्वयः दृश्यते ।

एवं अत्र ज्ञानं, शक्तिः, भक्तिः इति त्रयस्य आध्यात्मिकसमन्वयः प्रतिपादितः ।

४. चतुर्थश्लोकस्य साहित्यिक-सांस्कृतिकसमीक्षणम्

हृष्टे सादुमहाप्रसादमधुरे पट्टे महाडम्बरे

गोष्ठे सुष्ठुमहीपुरीप्रियतमे प्रेष्ठप्रिये गौरवे ।

श्रेष्ठे कष्टहरे पुराणपुरुषे श्रीराजराजेश्वरे

सज्जीभूतसपक्षतत्त्वपुरुषे राजीवनेत्रे मनः ॥

अस्मिन् श्लोके पुरीक्षेत्रस्य लौकिक-सांस्कृतिकं धार्मिकं च स्वरूपं प्रत्यक्षतया चित्रितम् । “हृष्टम्”, “महाप्रसादः”, “पट्टम्”, “गोष्ठः”, “पुरी” इत्यादीनि पदानि जगन्नाथसंस्कृतेः सामाजिकजीवनं स्मारयन्ति ।

विशेषतः महाप्रसादः केवलं खाद्यपदार्थः न, अपि तु जगन्नाथपरम्परायां समता, प्रसादत्वं, सामुदायिकैकता च सूचयति ।

“पुराणपुरुषे श्रीराजराजेश्वरे”

इत्यनेन भगवान् जगन्नाथः सनातनः परमपुरुषः, सर्वाधिपतिः च इति प्रतिपादितः ।

अतः अस्य श्लोकस्य वैशिष्ट्यं-लोकसंस्कृतेः आध्यात्मिकीकरणम् ।

५. पञ्चमश्लोकस्य कर्म-ब्रह्मविषयकसमीक्षणम्

चिन्ताचित्रितभावराज्यनिचये प्रारब्धकर्मक्षये

सर्वानन्दकदम्बकेऽस्तु नितरां तदारुब्रह्मध्वनौ ।

क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे प्रतिदिनं रङ्गाधरप्राङ्गणे

सज्जीभूतसपक्षतत्त्वपुरुषे राजीवनेत्रे मनः ॥

अस्मिन् श्लोके प्रारब्धकर्मक्षयः इति वेदान्तसम्बद्धः गम्भीरः सिद्धान्तः दृश्यते । जीवः प्रारब्धकर्मणा संसारचक्रे प्रवर्तते; तस्य कर्मक्षयेन परमशान्तिः तथा आनन्दप्राप्तिः सम्भवति ।

विशेषमहत्त्वपूर्णं पदम्-

“दारुब्रह्म” इति ।

जगन्नाथतत्त्वस्य वैशिष्ट्यमेव यत् परमब्रह्म दारुमये विग्रहे अनुभूयते । निर्गुणस्य ब्रह्मणः सगुणदारुविग्रहरूपेण भक्तानां साक्षात्कारः भवति इति भावः ।

अतः अत्र-

ब्रह्म — दारु — विग्रह — दर्शन — आनन्दः

इति आध्यात्मिकपरम्परा कल्पयितुं शक्यते ।

६. षष्ठश्लोकस्य रथयात्राविषयकसमीक्षणम्

सौन्दर्ये बडदाण्डमण्डितसुखे श्रीनन्दिघोषे रथे

ब्रह्मानन्दरसामृते हृदि सदा वेद्यां मनोमोहने ।

दिव्ये श्रीशुभगुण्डिचारसमये वेशे महाहाटके

सज्जीभूतसपक्षतत्त्वपुरुषे राजीवनेत्रे मनः ॥

अत्र जगन्नाथस्य रथयात्रा आध्यात्मिकदृष्ट्या व्याख्यायते । “बडदाण्ड”, “नन्दिघोष”, “गुण्डिचा” इत्यादीनि पदानि पुरीरथयात्रायाः दृश्यं निर्मिमन्ति ।

किन्तु कविना रथयात्रा केवलं लौकिकः उत्सवः न स्वीकृता । सा-

“ब्रह्मानन्दरसामृतम्”

इति आध्यात्मिकानुभवेन सम्बद्धा ।

रथः अत्र केवलं वाहनं न, अपि तु जीवस्य आध्यात्मिकयात्रायाः प्रतीकत्वेन अपि व्याख्यातुं शक्यते । भगवान् रथारूढः सन् भक्तस्य अन्तःकरणं प्रति आगच्छतीव ।

अतः अयं श्लोकः लीला, उत्सव तथा ब्रह्मानन्दस्य समन्वयं करोति ।

७. सप्तमश्लोकस्य अद्वैतवेदान्तसमीक्षणम्

मायामोहविकारजालविगमे स्वान्तस्थदीपोत्सवे

शान्ते चेतसि योगिनां हृदि सदा ब्रह्मस्वरूपे हरौ ।

नीलाद्रीशपदारविन्दयुगले सुदुर्लभे दर्शने

सज्जीभूतसपक्षतत्त्वपुरुषे राजीवनेत्रे मनः ॥

अयं श्लोकः अष्टकस्य गम्भीरतमेषु दार्शनिकश्लोकेषु अन्यतमः ।

“माया”, “मोह”, “विकार”, “शान्तचित्त”, “योगिनां हृदयम्”, “ब्रह्मस्वरूप” इत्यादीनि पदानि स्पष्टतया वेदान्तीयभूमिकां सूचयन्ति ।

“मायामोहविकारजालविगमे”

इति पदेन अविद्याजनितस्य संसारबन्धस्य निवृत्तिः सूचिता । ततः-

“स्वान्तस्थदीपोत्सवे”

इति अत्यन्तसुन्दरं रूपकम् । अन्तःकरणे ज्ञानप्रकाशस्य उदयः दीपोत्सवरूपेण चित्रितः ।

अन्ते भगवान्-

“ब्रह्मस्वरूपे हरौ”

इति कथितः । अनेन सगुणभगवतः ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्यते ।

८. अष्टमश्लोकस्य दार्शनिकपरिपाकः

द्वैतध्वान्तविनाशने श्रुतिपथे लावण्यलीलाधरे

सर्वस्मिन् समये रमेशशरणे वेदान्तवेद्ये प्रभौ ।

चापे चन्दनपार्वणे मधुमये कैवल्यदानेश्वरे

सज्जीभूतसपक्षतत्त्वपुरुषे राजीवनेत्रे मनः ॥

अष्टमश्लोकः सम्पूर्णस्य काव्यस्य दार्शनिकपरिणतिं प्रदर्शयति ।

“द्वैतध्वान्तविनाशनम्” इति पदं विशेषतः उल्लेखनीयम् । द्वैतस्य अन्धकारत्वं, ब्रह्मज्ञानस्य प्रकाशत्वं च अत्र रूपकद्वारा सूचितम् ।

ततः-

“वेदान्तवेद्ये प्रभौ”

इत्यनेन भगवान् वेदान्तेन ज्ञेयः परमात्मा इति प्रतिपाद्यते ।

अन्ते-

“कैवल्यदानेश्वरे”

इति मोक्षतत्त्वस्य स्पष्टः निर्देशः । अतः सम्पूर्णाष्टकस्य यात्रा भक्तेः आरभ्य कैवल्यप्राप्तौ पर्यवस्यति ।

९. ध्रुवपदस्य विशेषमहत्त्वम्

प्रत्येकस्य श्लोकस्य अन्ते-

“सज्जीभूतसपक्षतत्त्वपुरुषे राजीवनेत्रे मनः ॥ ”

इति पद्यांशः पुनरावर्तते । अयं केवलं पुनरुक्तिः न, अपि तु सम्पूर्णस्य अष्टकस्य दार्शनिकध्रुवबिन्दुः ।

कवेः मनः संसारस्य विविधविषयेषु भ्रमित्वा अन्ततः एकस्मिन् परमपुरुषे स्थिरीभवति ।

तस्मात् अस्य ध्रुवपदस्य भावः-

“समस्ततत्त्वानां समन्विते, कमलनयने परमपुरुषे एव मम मनः स्थिरं भवतु । ” इति ग्रहणीयः ।

१०. साहित्यिकवैशिष्ट्यम्

अस्य काव्यस्य साहित्यिकवैशिष्ट्यं मुख्यतया निम्नलिखितेषु दृश्यते-

(क) अनुप्रासः

“आजीवे”, “याजिः”, “व्याजी”, “वाजीव”, “राजी”, “सज्जी”, “राजीव” इत्यादिपदानां पुनरावृत्त्या विशिष्टः वर्णानुप्रासः निर्मितः ।

(ख) ध्रुवपदप्रयोगः

एकस्य पादस्य सर्वत्र पुनरावृत्त्या गीतिकाव्यस्य प्रभावः उत्पन्नः ।

(ग) रूपकालङ्कारः

“दुःखजलधिः”, “प्रेमाम्बुधारा”, “स्वान्तस्थदीपोत्सवः”, “द्वैतध्वान्तम्” इत्यादयः प्रयोगाः रूपकात्मकं सौन्दर्यं जनयन्ति ।

(घ) प्रतीकयोजना

रथः, दारुब्रह्म, महाप्रसादः, नीलाचलः, गुण्डिचा, कमलनयनम् इत्यादीनि प्रतीकानि लौकिकात् आध्यात्मिकं प्रति गमनं सूचयन्ति ।

(ङ) समन्वयभावना

वैष्णव, शाक्त, वेदान्तीय तथा लोकधार्मिकतत्त्वानां समन्वयः अस्य काव्यस्य मौलिकं वैशिष्ट्यम् ।

११. दार्शनिकदृष्ट्या अष्टकस्य क्रमविकासः

अस्य अष्टकस्य अन्तर्गतं दार्शनिकविकासं निम्नरूपेण निरूपयितुं शक्यते-

प्रथमश्लोकः - समस्तदर्शनसमन्वयः ।

द्वितीयश्लोकः - जीवदुःखं भगवत्कृपा च ।

तृतीयश्लोकः - शक्ति-भक्ति-ज्ञानसमन्वयः ।

चतुर्थश्लोकः - जगन्नाथसंस्कृतिः ।

पञ्चमश्लोकः - कर्म, दारुब्रह्म, पुरुषोत्तमक्षेत्रम् ।

षष्ठश्लोकः - रथयात्रा तथा ब्रह्मानन्दः ।

सप्तमश्लोकः - मायानिवृत्तिः तथा ब्रह्मसाक्षात्कारः ।

अष्टमश्लोकः - द्वैतविनाशः, वेदान्तबोधः, कैवल्यम् । अतः सम्पूर्णस्य काव्यस्य दार्शनिकगतिरेवम्-

दर्शनसमन्वयः — भक्तिः — शुद्धिः — दारुब्रह्म — ब्रह्मानन्दः — मायानिवृत्तिः — ब्रह्मज्ञानम् — कैवल्यम् ।

उपसंहारः

समग्रतया दृष्ट्वा “तत्त्वपुरुषाष्टकम्” न केवलं श्रीजगन्नाथस्य स्तुतिकाव्यम्, अपि तु जगन्नाथतत्त्वस्य दार्शनिकं काव्यात्मकं व्याख्यानम् इति वक्तुं शक्यते ।

कविना श्रीजगन्नाथः-

वासुदेवः, पुराणपुरुषः, दारुब्रह्म, ब्रह्मस्वरूपः, योगिहृदयस्थितः, वेदान्तवेद्यः, कैवल्यदानेश्वरः इति बहुविधरूपेण अनुभूतः ।

अस्य काव्यस्य मूलसन्देशः अस्ति यत्-

एकमेव परमं तत्त्वं विविधैः दर्शनैः, सम्प्रदायैः, साधनमार्गैः, लीलारूपैः च अनुभूयते । तस्यैव समन्वितस्य परमपुरुषस्य श्रीजगन्नाथस्य चरणारविन्दे मनः स्थिरं भवेत् ।

अतः “तत्त्वपुरुषाष्टकम्” इति नामकरणमपि सार्थकं भवति । “तत्त्वपुरुषः” अत्र केवलं देवताविशेषस्य नाम न, अपि तु समस्तदर्शनानां समन्वयेन अनुभूयमानस्य परब्रह्मणः श्रीजगन्नाथस्वरूपस्य दार्शनिकसंज्ञा इति स्वीकरणीयम् ।

- प्रो. प्रदीप्तकुमारनन्दः (सेवानिवृत्त)

श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, पुरी

Written by Dr. Pradipta Kumar Nanda, Kendrapara, Orisa pknanda65 at gmail.com

Retd.Head, Dept.of Sarvadarshan

SJSV,Puri

Tattvapurushastakasya Ekam Darshanika-Sahityika-Samikshanam

pdf was typeset on August 21, 2026

Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

